

Nagy Miklós Mihály*

CLAUSEWITZ ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

CLAUSEWITZ AND THE GREAT WAR

ABSTRACT

Although Carl von Clausewitz wrote his works in the early 19th century, his ideas have significantly influenced events of the 20th century, including the two World Wars. *Vom Kriege* (On War), Clausewitz's fundamental work on military science became popular soon after its first edition was published (1832-1834), and it pervaded not only military thinking but also political philosophy and politician thinking. Both the military and political professions were primarily interested in *Vom Kriege* in the context of the relationship between war and politics. However, as the work is incomplete and the author intended to revise it before his death, certain passages of the text can easily be interpreted or misinterpreted in various ways. As a result, Clausewitz's theses became significantly distorted in political and military practices during the century preceding the Great War.

These distortions were partly due to changes in military practices following the Napoleonic wars and the emergence of modern mass armies numbering in the millions by the end of the century. Although there were some theories for how to wield these armies, soldiers and politicians lacked the necessary experience with their use. Thus, the powers at war started the Great War with the intent of a speedy resolution and carefully planned short-term military operations, which could only have been hindered by the interference of politics. Carrying out these military plans required disciplined and focused military leadership, which positioned soldiers as the leading force on both sides, while at the same time the supremacy of politics was generally accepted. This situation was clearly controversial and could only be resolved by militarizing politics.

When the focus of the Great War shifted from the front lines to the potential of the opposing powers, it became difficult for people to understand the situation in its complexity. The opposing societies became exhausted, and the world conflict could only be brought to a close from a military standpoint, while nobody was able to win the following peace. Thus, Clausewitz's conceptions – which seemingly all parties had acted on – became significantly distorted during the war and determined its events in such a skewed way.

* Dr. (DSc, PhD) Nagy Miklós Mihály, nyugállományú és címzetes egyetemi docens, katonai szakíró

1. Bevezetés

Carl von Clausewitz (1780-1831) porosz katonai gondolkodó életműve, benne legfontosabb alkotása, a *Vom Kriege*¹ (1832-1834) a társadalomtudományi és a politikai gondolkodásra gyakorolt hatása miatt közel két évszázada foglalkoztatja a szellemi életet. A vele kapcsolatban született hatalmas szakirodalom szerzői között messze nemcsak katonákat találunk, hanem talán még náluk is nagyobb számban filozófusokat, politikusokat és politológusokat, jogászokat és államtudományi szakembereket, valamint publicistákat, hogy csak a Clausewitz-kérdéskörhöz hozzászóló főbb szakmák képviselőit említsük. Már pusztán e felsorolás arra utal, hogy Clausewitz alkotásai tartalmukat, mondandójukat tekintve jóval túlmutatnak a katonai szakma és a hadtudomány keretein. Úgy véljük, annak elismerésén túl, hogy a *Vom Kriege* megjelenését követően jelentősen átalakult a hadügynek a korábbi századokra jellemző, az egységes rendezőelv hiányából eredő kissé kaotikus szemléletmódja, a clausewitz-i életmű expressis verbis egyben átalakította az európai kultúrkör emberének viszonyulását a társadalmi konfliktusokhoz, és ezzel módosította egész gondolkodásmódját is. Ebben a vonatkozásban legfőképpen azt a clausewitz-i tételt kell kiemelnünk, hogy a háború társadalmi, politikai jelenség, s mint ilyen az államok és társadalmak közötti politikai érintkezés egyik fajtája, amely mindig politikai irányítás alatt állt, áll.

Jóllehet Clausewitz egyéb – főleg a katonai szakma érdeklődésére igényt tartó – kérdésekkel is foglalkozott, ám ezek jelentős részéről a tollforgatók többsége tudomást sem vett, tudomást sem vesz. Ily módon Clausewitz fokozatosan a katonai politológus etalonjává vált, a *Vom Kriege* egyes passzusai kötelező, illik kivonatkozássá süllyedtek, miközben – már a századfordulótól kezdve – önálló Clausewitz-kutatások bontakoztak ki. Szakirodalmi ismereteink alapján úgy látjuk, hogy e vizsgálatok eredményei eddig nem szervesültek kellő mértékben – sem külföldön, sem Magyarországon – a szellemi életben. Ennek legfőbb oka az, hogy az azt jelölhetjük meg, hogy – és ez a Clausewitz-kutatók számára evidencia – a porosz katonai gondolkodó alkotásainak, főleg a *Vom Kriege*-nek nem létezik egységes tudományos megítélése, pusztán egymástól jól elválasztható egyéni értékelései vannak. Így ingoványos talajra lép, könnyen elveszíti szakmai biztonságérzetét, aki túl akar lépni a fentiekben említett clausewitz-i tételek szokásos ismételtetésén, idézésén. Márpedig napjainkban, az első világháború százéves évfordulójának korában, amikor annak új, modern értelmezéseire is szükség lenne, feltétlenül meg kell tennünk, történészeknek, katonáknak és minden egyéb érintett tudományterület képviselőinek e nagy lépést. Ennek oka nemcsak abban a napi politikai események diktálta szellemi kényszerben rejlik, hogy a válságban lévő mai Európa embere rokon vonásokat vél felfedezni déd- és nagyszülei világának nehézségeivel, és e kérdésekre választ keresve ismét rálel Clausewitzre.² A valódi ok teljesen más.

Az első világháborúban résztvevő katonák és politikusok gondolkodásmódját alapvetően meghatározta a Clausewitz-féle gondolatok köre, és így a politikai döntésekben – bizonyos mértékig – szerepet játszottak azok a katonai jelenségek is, amelyeket Clausewitz pontosan leírt. Mára erről a kapcsolatról mintha elfeledkeztünk volna. Így tanulmányunkat egyetlen gondolatnak szenteljük: az első világháborúban milyen volt a hadügy és a politika kapcsolata, és ezt milyen katonai jelenségek befolyásolták. Másként, jóval egyszerűbben fogalmazva: miként érvényesült a clausewitzi gondolatrendszer a Nagy Háborúban?

2. Clausewitzi elmélet rendszere és az első világháború

A dolgozatunk bevezetőjében felvetett kérdés – mennyiben értelmezhető az első világháború Clausewitz alapján – egyáltalán nem okafogyott: a tudománytörténet folyamatával indokolható. Már az első világháború idején is, majd főleg az 1918-1945 közötti évtizedekben a katonai szakemberek éppen Clausewitz fő műve, a *Vom Kriege* felhasználásával igyekeztek értékelni a világegés eseményeit. 1918-ban, majd az 1918-1924 közötti időszakban, amikor az első világháború fokozatosan halt el a köztes-európai térben,³ olyan események történtek az európai kontinensen, amelyek Európa köztes és keleti területein nem pusztán a politikai földrajzi térszerkezeti rendszert, hanem egész társadalmi berendezkedéseket, struktúrákat alakítottak át. A mindennapok embere – tapasztalatai szintjén – ebből leginkább a hatalmas háborús kataklizmákat, a katonai és politikai összeomlásokat és a forradalmi mozgalmakat kísérő társadalmi káosz tüneteit érezte. A vereséget szenvedett, volt központi hatalmak társadalmait pedig a területi veszteségek mellett – főleg Törökországban, Bulgáriában és Magyarországon – foglalkoztatta még egy szinte máig megválaszolatlan kérdés: az 1918 őszi összeomlás miként következhetett be oly gyorsan? Miközben a keleti fronton Oroszország és Románia már korábban teljesen térdre kényszerült, az olasz fronton már a Piavénél folytak a harcok, arról nem is beszélve, hogy keleten főleg a német csapatok hatalmas orosz területeket szálltak meg. Vagyis 1918 nyarán és őszén a központi hatalmak ugyan vesztes ütközeteket vívtak, de csapataik mindenhol az ellenség földjén álltak. Az utca embere nem értette: ebből a látszólag nyertes helyzetből miként lett totális katonai vereség.

A két világháború közötti katonai szakírók – zömük életkora miatt végig harcolta a Nagy Háborút – ugyanígy oknyomozó szándékkal fordult a korábbi évek küzdelmei felé. Az ő érdeklődésük szakmailag kétoldalú volt. Egyrészt foglalkoztatta őket is mindaz, ami a civil társadalom többségét, de foglalkoztatta őket a világháborúból levonható katonai tapasztalatok tömege is. Ám ez a generáció még nem hadtörténelemként vagy a harmincas évek közepétől – amikor már volt némi történelmi távolság – nem csak hadtörténelemként tekintett a Nagy Háború tapasztalataira. A két világháború közötti katonanemzedék számára az egy-két évtizeddel korábbi fegyveres konfliktus nem valamiféle időben távoli esemény,

hanem az 1914-1918 közötti küzdelmek koruk háborúja volt, amelynek tapasztalatait elsősorban azért gyűjtötték össze és vetették papírra, hogy a jövő háborújára készüljenek.⁴ S hogy kellő szakmai analógiával is éljünk: ők úgy viszonyultak mondjuk a harmincas évek második felében az első világháború eseményeihez, mint napjaink hadművelleti elemzője a már több mint negyed évszázaddal ezelőtti öböl-háborúhoz. A katonai szakma számára az utóbbi még kevésbé hadtörténelem, mint inkább még ma is hasznos tapasztalatokkal szolgáló fegyveres konfliktus: korunk háborúinak egyike.

A huszadik század folyamán, valamint azt megelőzően az európai kultúrkör fegyveres erőinek szakmai gondolkodása legfőképpen Clausewitz alapműve – a *Vom Kriege* – gondolatvilágát követte, s az abban foglaltak szolgáltak iránymutatóul úgy az egyes katonai események értékelésénél, mint a hadelméleti kérdések tisztázásakor. Az első világháborúra készülők, majd abban küzdők felek tisztikara, a két világháború közötti értékelést végző katonák zöme Clausewitz tézisei alapján végezte feladatát, jóllehet a *Vom Kriege* keletkezése és a Nagy Háború kitörése között egy évszázad telt el. A hadtörténeti kutatások éppen a múlt század harmincas éveiben tárták fel a *Vom Kriege* keletkezéstörténetét, és amikor az első világháborúval kapcsolatos oknyomozás virágkorát érte, az időben egybeesett a Clausewitz-kutatások első fénykorával. E vizsgálatok és az ekkor kiadott Clausewitz-dokumentumok eredményeként tudjuk, hogy a porosz katonai gondolkodó 1816-ban már dolgozott a *Vom Kriege* előtanulmányain.⁵

A nagy mű és az első világháború között eltelt mintegy száz év joggal veti fel a kérdést: miért és mennyiben lehetett Clausewitz eszmerendszere mérvadó 1914-ben. S ha már itt tartunk nem kerülhetjük meg azt a problémát sem: ez a gondolati rendszer mennyiben alkalmazható még napjainkban is a Nagy Háború társadalmi, katonai folyamatainak megítélésében. E kérdésekre adhatjuk azt a sommás választ, hogy Clausewitz a *Vom Kriege*-vel olyan elméleti művet alkotott, amely – jóllehet egyes vonásaiban saját koráról és korához szól – a hadviselés örök érvényű szentenciáit nyújtja, miközben a szerzőnek a háború bonyolult jelenségeit sikerült egységes elméleti rendszerré absztrahálnia. Az igazi válasz ennél jóval összetettebb. A clausewitzi elméletnek, pontosabban az életmű legfontosabb alkotásának, a *Vom Kriege*-nek meghatározó tulajdonsága, hogy befejezetlen, torzóban maradt alkotás, amely éppen töredékessége miatt sokféleképpen értelmezhető. Erre vezethető vissza, hogy első megjelenése óta minden generációnak megvolt és ma is megvan a maga Clausewitz-képe.⁶ Mindezt összevetve, a fenti kérdésekre csak oly módon tudunk adekvát választ adni, ha előbb a napóleoni háborúk után eltelt évszázad hadügyi változásairól szólnunk, ebben elhelyezzük Clausewitzet, majd pedig meghatározzuk a clausewitzi rendszernek a Nagy Háború értékeléséhez felhasználható főbb elemeit.

Clausewitz munkásságára és életművére a napóleoni háborúk nyomták rá bélyegüket. A *Vom Kriege* – a benne említett hadtörténelmi példák alapján – ezért is tekinthető egy bizonyos mértékig a hadügy 1789-1815 közötti időszakában lezaj-

lott változásai egyik összegzésének. Ám ezen jóval túlmutat. Egyik kezdeti művében – amelynek címe *A hadművészet elméletének állapotáról* – Clausewitz azt fejtegeti, hogy a korábbi időszakokban, és ebbe beleértette saját korát is, a katonai szakmából éppen az elvont gondolkodás, az erre felkészült koponyák hiányoztak. A művek – mondja Clausewitz – túlságosan gyakorlatiasak, a valódi elméletet pedig különböző – főleg hadtörténelmi – példákkal pótolják.⁷ Éppen a napóleoni hadjáratok, valamint az azokat közvetlenül megelőző francia forradalmi háborúk során jelentősen megváltozott – elsősorban katonai szakmai szempontból – a fegyveres konfliktusok képe. A társadalmi struktúrák módosulásával együtt járt, hogy a korábbi időszakban – az állandó hadseregek kialakulásának mintegy két évszázada alatt – jelentősen lelassult, a döntést látszólag kerülő, határozottan nehézkessé vált hadviselés visszanyerte dinamikus jellegét. A korábban – hangsúlyozzuk – eltűnni vélt döntésre való törekvés most ismét nyilvánvalóvá vált.⁸

A napóleoni háborúkat követő egy évszázadban jelentősen fejlődött a hadügy és vele együtt módosult a háborúk jellege is. A legszembeütőbb a változás a társadalmi szervezet méretében. Míg a napóleoni hadjáratok időszakában egy-egy hadszíntéren százezres nagyságrendű, addig az első világháború kezdetén már milliós mértékű katonai csoportosítások álltak egymással szemben. Közben jelentősen átalakult a fegyverzet és ennek megfelelően módosult a fegyveres küzdelem jellege is. Éppen a francia háborúk évtizedeiben kezdődik meg az a folyamat, amely majd a két világháború közötti időszakban vezet letisztult, kikristályosodott hadügyi képlethez. A 19. század elején a még csak két szintből – harcászati (taktikai) és hadászati (stratégiai) – összetevődő fegyveres küzdelem rendszerében ekkor jelennek meg egy középső, a hadművelési szint csírái, amelyek a múlt század első felében öltenek konkrét alakot: a hadműveletet. Jóllehet e hadművészeti kategória megfogalmazójának Clausewitz egyik kortársát, a francia Antoine-Henri Jominit (1779-1869) tartja a hadtörténetírás,⁹ de az egymásra épülő összeütközésekből álló hadművészeti rendszer gondolata már a Clausewitz alapművében is megjelenik.¹⁰ Az új fegyverrendszerekkel együtt pedig megkezdődik a fegyveres erők gépesítése is, amely az első világháború kitörésekor – főleg mai szemmel nézve – még gyermekcipőben jár, a Nagy Háború folyamán azonban rohamosan teret hódít. E néhány tényező, valamint a hosszú 19. század gyorsuló technikai fejlődése – egyebek mellett a vasúthálózat kialakulása, a tömeges ipari termelés elterjedése és nem utolsósorban a kor demográfiai folyamatai – azon túl, hogy méretében és potenciáljában megváltoztatták a fegyveres erőket, egyben megnövelték annak a társadalomban betöltött szerepét és politikai súlyát is.

Dolgozatunk kereteit meghaladja a 19-20. század fordulójára jellemző hadügy belső ellentmondásokról sem mentes képének értékelése, így ezeknek pusztán két – a témánk szempontjából – fontos tagját emeljük ki. Az első egy látszólag teljes egészében katonai, pontosabban hadművészeti kérdés, ami azonban már az első világháború során jelentősen torzítja a háború és a politika Clausewitz által leírt

kapcsolatrendszerét. Ez pedig nem más, mint a 19. század végére jellemző, ám gyakorta még a szakemberek által sem észrevett belső válság, amely az új fegyverek – az ezek által elérhető nagy tűzsűrűség – és a szabályzatok által előírt harcjeljárások között feszült. E belső ellentmondás feloldatlanságának legfőbb következménye a Nagy Háborúban kialakult állásharcok lettek, majd ezek eredőjeként a konfliktus elhúzódása és átalakulása a társadalmi potenciálok küzdelmévé.¹¹

A másik ellentmondás tulajdonképpen abban rejlett, hogy a politika a modern tömeghadsereggel – az első világháború kitörésekor még annak minden kiforratlansága ellenére is – olyan eszközhöz jutott, amelyet teljes egészében a gyakorlatban még maguk a katonák sem ismerhettek. Hiszen *expressis verbis* ugyan a háborút megelőző évtizedekben már természetesen voltak a hatalmas méretű hadgyakorlatok, és a helyi háborúkból mindenki igyekezett a jövőre irányuló útmutatást nyerni, ám milliós nagyságú katonatömegeket ezeken nem alkalmaztak. Ez a már mozgósítás folyamán több millió főből álló társadalmi szervezet, amelynek a politika teljes irányítása alatt kellett volna maradnia, a konfliktus elhúzódásával mindinkább növelte elkülönülését attól. E jelenség országonként eltérő mértékben korábban is létezett. A háború folyamán pedig a fegyveres erők már csupán méretükből, napi anyagi szükségleteik kielégítéséből eredően is egyre nagyobb kényszerítő tényezővé váltak a politikai életben.

E fenti folyamatok együttes hatására jelentősen átalakult a katonai szakma is. Nagy tömegeit tekintve természetesen megmaradt ugyanolyan gyakorlatiasnak, mint a korábbi századokban volt, de a szervezet békebeli működtetése és háborús alkalmazása már nagyon magas fokú szakértelmen alapuló szervezetet – vezérkart – követelt meg. Valójában a fegyveres erők nagyobbodása, valamint korábban a háború jellegének megváltozása a 19. század elején lehetett az a tényező, amely egyre inkább megkövetelte a katonától is a tudományos, elvont gondolkodást. Ennek elterjedése együtt történt a tömeghadseregek nagyobbodásával: a folyamatnak mintegy kezdőpontja Carl von Clausewitz. Werner Hahlweg hazánkban kevésbé ismert alaptanulmányából egyértelműen kiviláglik, hogy Clausewitz *Vom Kriege*-jének megjelenését követően teljesen megváltozik a hadtudományi gondolkodás.¹²

Clausewitznek a hadtudomány fejlődésére gyakorolt hatása nem esik egybe teljesen egész életművével. Egy ilyen súlyú gondolkodó esetében joggal lenne feltételezhető, hogy annak kiteljesedése – még ha egy-egy szerző életpályáján lehetnek kevésbé fontos alkotások is – párhuzamban áll a szellemi életre irányuló befolyásával. Ám ez Clausewitz esetében egyáltalán nem így van. Alkotásai közül szinte csak a *Vom Kriege* tartalma ment át a köztudatba, és formálta a 19-20. századi társadalomtudományi gondolkodást, miközben számos egyéb – kevésbé ismert – rövidebb írásáról tudunk. Részben Clausewitz életrajzából, részben annak és műveinek eltérő megítéléseiből eredeztethető, hogy ezeket az írásokat a kutatók általában a *Vom Kriege* előmunkálatainak tekintik, és tartalmukat a fő műhöz mérik. A nem Clausewitz-kutatók, a *Vom Kriege*-re hivatkozó szakemberek többsége pedig alig

tud az életmű egyéb részeiről.¹³ A katonai tanintézetekben, a politika és a politikai filozófia világában a Vom Kriege terjedt el: többé-kevésbé ismert formában. Ez ugyanígy érvényes az első világháború korára, mint napjainkra.¹⁴ Így a Nagy Háború clausewitzi vonatkozásainak feltárását is a Vom Kriege alapján tesszük meg.

A Vom Kriege legtöbbet idézett tétele a háborúk politika általi determináltsága. Clausewitz valóban sokat foglalkozik e kérdéssel, sőt alapműve – amelynek tagolása könyvekből (összesen nyolc) és azokon belüli fejezetekből áll – tartalmilag a háború és a politika kapcsolatát tárgyaló két könyvvel kezdődik és végződik. Így e gondolat egyben a mű keretét is adja. Ami az első világháború esetében dolgozatunk szempontjából a legfontosabb, az a háborúnak Clausewitz által alkotott fogalma. A háború fogalmi értelmezésének önálló kultúrtörténete van, és ebben a porosz katonai gondolkodó fogalmi meghatározása fontos helyet foglal el.¹⁵ Clausewitz felfogásában a háború a politikai életben alkalmazott akaratérvényesítés, amely erőszak útján történik.¹⁶ Az a tőle gyakran idézett megállapítás, amely szerint a háború a politika folytatása más eszközökkel, valóban – több helyen is – előkerül a Vom Kriegeben, de nem a háború fogalmaként. E jól hangzó mondat vizsgálódásainak kiindulópontját jelenti, és a porosz katonai gondolkodó pusztán csak érzékeltetni akarta vele: a háború – mint társadalmi jelenség – kérdéseivel a háború és a politika viszonyrendszeréből kiindulva foglalkozik.¹⁷

Az első világháború megítélése szempontjából e kiindulópont miatt fontos, hogy Clausewitz milyenek írta le a háború és politika kapcsolatát. Amennyiben a lehető legtömörebben szeretnénk fogalmazni; nagyon szoros, a politika determinálta viszonyról van szó. Legalábbis a tartalmi értelmezés szerint. Ám a Vom Kriege egyes részeiben ezzel mintegy ellentétesnek tűnő textusokat is találunk. Jóllehet e szövegrészek elsősorban annak köszönhetőek, hogy – miként már említettük – a Vom Kriege nem egy befejezett, lezárt mű. Clausewitz az első könyv első fejezete kivételével át akarta dolgozni, írni az egész művet. Ugyanakkor e látszólagos ellentmondások abból is erednek, hogy Clausewitz az általa megfogalmazott ideáltípusból, az abszolút háború kategóriájából levezetett valóságos háborúval foglalkozott, ebben pedig – egyszerű eljárástechnikai kérdések esetében – a politika irányító szerepének korlátai vannak. Ahogyan ő maga fogalmaz: „...*Természetesen a politika nem avatkozik túlságosan a háború részleteibe – nem állítanak órszemeket és nem vezetnek járőröket politikai szempontok szerint –, ám annál döntőbb hatása van a háború, a hadjárat, sőt gyakran a csata tervezésére...*”¹⁸ Egy másik helyen miután erősen hangsúlyozza, „...*a háború csak egy része a politikai érintkezésnek, tehát egyáltalán nem önálló dolog...*”¹⁹, ezt írja: „...*a háborút csak a kormányok és a népek politikai érintkezése idézi elő, ám rendszerint úgy képzelik, hogy ez az érintkezés megszűnik a háborúval és egy egészen más, csakis saját törvényeinek alávetett állapot következik be...*”²⁰

Ezzel szemben – folytatja Clausewitz – a háború is politika, csak éppen más eszközökkel. Majd ezt követően több költői kérdést fogalmaz meg, amelyek sorát

így zárja: „...*Vajon a különböző népek és kormányok politikai viszonyai megszűnnek a diplomáciai jegyzékekkel? Vajon a háború, gondolkozásunknak nem pusztán más írás- és beszédmódja? A háborúnak persze külön nyelvtana van, de nincs külön logikája...*”²¹ Ezt az utolsó clausewitzi megállapítást különösen fontosnak véljük, mert egy másik helyen – szintén a Vom Kriege átdolgozni szánt részén – ismét a politika primátusát hangsúlyozandó, az alábbi mondatot találjuk: „...*Egyszóval a hadművészet a maga legmagasabb álláspontján politikává válik, de természetesen olyanná, amely mindenféle jegyzékek készítése helyett csatákkal szolgál...*”²²

A fenti két – a háború külön nyelvtanára és politikává válására – vonatkozó nagyon jól hangzó clausewitzi mondat – szakmai megítélésünk szerint – némi értelmezésre szorul az első világháború vonatkozásában. A velük kapcsolatban felmerülő kérdés tulajdonképpen az; a háborúnak egyáltalán mennyiben lehet „*külön nyelvtana*”? Az értelmezéshez előre kell bocsátanunk, hogy mindkét mondat szövegkörnyezete a politika elsődleges voltát magyarázza, emeli ki. Azonban e két mondat félreértelmezésekre is okot adhat, és bizonyíthatja azt is, hogy egy-egy jól hangzó kijelentés tartalmát tekintve nem mindig fedi teljes egészében a valóságot. Ebben a tekintetben a Vom Kriege egyáltalán nem tökéletes mű. Amennyiben a háborúnak valóban létezne külön nyelvtana, akkor az azt is jelentené, hogy más nyelven is beszél, mint a politika. Hiszen egy nyelvet egyebek mellett az különböztet meg egy másik nyelvtől, hogy attól eltérő nyelvtani rendszere és eltérő szókinccse van. Így más lesz a nyelvi logikája is, ha pedig az más, akkor az azon beszélők gondolkodásbeli logikája is más.

Expressis verbis ily módon különülnek el egymástól népek, nemzetek, kultúrák és civilizációk. Ezzel pedig azt is állítjuk, ha a háborúnak valóban lenne külön grammatikája, akkor lennie kell külön logikájának is. Amennyiben mindezt átültetjük a háború és a politika kapcsolatára, akkor azt látjuk; külön szakmai nyelve és ebből eredően logikája van a politikának is és a hadügynek is. A politika akaratértvényesítésben gondolkodik, míg a katona győzelem vagy vereség kérdésében.

Ez két különböző dolog, még akkor is, ha a háborúnak kimenetelétől függ a politika akaratértvényesítése. A kérdés itt már tulajdonképpen az: a politika és a hadügy gondolkodásmódja lehet-e annyira eltérő, hogy „*logikájuk*” is különböző legyen. Amennyiben az elérendő célt – a politikai akaratértvényesítést és az ennek érdekében elérendő katonai győzelmet – nézzük, akkor logikájuknak is közelítenie kellene egymáshoz. Hangsúlyozzuk közelíteniük kellene, de soha nem lehetnek azonosak, mert eltérő eszközökkel – külön nyelven – beszélnek.

Önmagában az eszközrendszereik eltérősége adja gondolkodásmódjuk különbözőségét. A háború ily módon sajátos társadalmi képletté válik, amennyiben a politika, amelynek egyik eszköze a hadügy és a háború, olyan társadalmi szervezettel és alkalmazásával él, amelynek sajátos eszközei vannak. Az eszköz eszközeiről van szó. Vagyis elismerve Clausewitz fő tételét – a háború a politika által vezérelt társadalmi jelenség – az egy logika, de két külön nyelvtan tézisének Clausewitz

kevésbé átgondolt szövegezésének kell tartanunk. Hogy ez mennyiben tudatosult a huszadik század első felének katonáiban, azt nem tudjuk, de úgy véljük, hogy a Vom Kriege e belső ellentétét megérezhették, és ebben erősíthette őket a fentiekben már idézett, másik Clausewitz-i kijelentés is: a hadművészet egy ponton túl már maga is politikává válik.

Ami e Clausewitz-i mondattal kapcsolatban nagy figyelmet érdemel, az maga a hadművészet (Kriegskunst) kifejezésének alkalmazása. A Vom Kriegeben Clausewitz a háborút és néhány rokonfogalmát – pld. hadiesemény, ellenségeskedés, háborús tevékenység – használja. Könyvének *A háború a politika eszköze* című fejezetében fordul elő, hogy magát a hadművészetet azonosítja egy ponton túl a politikával.²³ A Vom Kriege későbbi átdolgozásának alapjául szánt részében teszi ezt, s egyértelmű magyarázatát a mai olvasó – jobb híján – csak feltételezheti. Előzőleg a háború és a politika jellege közötti szoros összhangról értekeznek, és ezzel kapcsolatban az alábbiakat mondja: „...minden háborút mindenekelőtt a politikai tényezőkből és viszonyokból következő valószínű jellege és körvonalai szerint kell megítélnünk. A háború gyakran, sőt – manapság nyugodtan állíthatjuk – többnyire olyan szerves egésznek tekintendő, amelynek tagjai nem különíthetők el, ahol tehát minden egyes tevékenység összefolyik az egészsel és szükségképpen az egész gondolatából ered. Ha tehát mindebbe belegondolunk, biztosak leszünk benne és világossá válik előttünk, hogy a háború vezetésének legfőbb szempontja, amelyből minden fő dolog ered, csakis a politika lehet, semmi más...”²⁴

E sorokat – véleményünk szerint – összefüggésbe lehet hozni azzal a hadügyi jelenséggel, hogy – miként láttuk – a fegyveres küzdelmet is több szintű összetett tevékenységként írta le. Saját korának egyik – nagyon is szembetűnő – tapasztalata lehetett, hogy a stratégiai szint – olykor a hadművelési is – már politikai tényezővé válik. S ezen a ponton egy újabb sajátos értelmezésre nyújt alkalmat. Ha ugyanis a hadművészet – tehát nem önmagában a háború, hanem az annak lényegét nyújtó fegyveres összeütközés –, vagyis az összefolyó elemek egyike válhat politikává, akkor a háborúban a katonai oldal lesz uralkodóvá, ami nyilván oly módon valósul meg: a háborút irányító politika és annak társadalmi struktúrája militáns jelleget ölt. A hadművészet – logikailag – csak így válhat politikává.

E folyamatot gerjeszti a Clausewitz által a háború egyik elengedhetetlen jellemzőjének tartott ellenséges érzület. Ezt az utóbbit nyilván kiválthatja és fokozhatja a társadalmi pszichózis, a végtelenül elnyúló, nagy áldozatokkal járó háború. Így circulus vitiosus háborús állapot alakul ki; olyan mértékű ellenséges érzület, amely a politikát béklyóba veri a békekötéskor is. Ezért egy kifáradt győztes diktálja a feltételeket egy még jobban kifáradt legyőzötttel szemben, aki viszont – és ezt már ismét Clausewitz mondja a Vom Kriege első könyvében – a múltó vereség tudatában lesz. E tudat Clausewitz szerint ugyan mérsékli a háborús erőfeszítés mértékét, de – tesszük hozzá – a békekötéskor a győztest túlzott követelésekre készíti, úgy amiként az a Párizs környéki békeszerződésekben megmutatkozott.

3. Clausewitz és a Nagy Háború gyakorlata

Az első világháború kitörésekor – ahogyan láttuk – az európai kultúrkör hadügyének szakmai ismereteit a Clausewitz Vom Kriegejében rögzített tételek határozták meg. Mindemellett a hadban álló társadalmak civil lakossága is érdeklődött e híressé vált hadtudományi mű iránt. Ezt bizonyítja, hogy mind a Német Birodalomban, mind Magyarországon új kiadásban is megjelent a kötet.²⁵

A német kiadások közül a már említett 1915. évi bővített változatot kell kiemelnünk, amelynek első 22 oldalán különböző német és osztrák katonai vezetőknek – közöttük Schlieffennek és Conrad von Hötzendorfnek – a műhöz írt néhány soros bevezetőit találja az olvasó. Vagyis már eleve úgy vehette kézbe a kortárs e fontos művet, hogy egyben útmutatást kapott ahhoz is, miként kell olvasnia azt, és az egyáltalán nem egyszerű clausewitzi textusból, annak félreérthető részeiből mit kell kihallania. Az előszót író tábornokok közül feltétlenül érdemes megemlítenünk Alfred von Schlieffent, aki – még 1905. január 2-i keltezésű, a háborút megelőző kiadáshoz írott, de 1915-ben ismét publikált – szövegében a clausewitzi „megsemmisítő gondolat” (*Vernichtungsgedanken*) fontosságát hangsúlyozta.²⁶ A mű hazai kiadásáról – a három magyar nyelvű fordítása (1892-1894, 1961-1962, 2013) keletkezéstörténetének feltárásáig – csak annyit mondhatunk, hogy a Vom Kriege első teljes átültetése magyar nyelvre Hazay Samu és Hamari Béla munkájaként még a Ludovika Akadémia Közlönyének füzetmellékleteként, több részben jelent meg. 1917-ben az akkor már magyar honvédelmi miniszteri posztot betöltő Hazay immár egy kötetbe rendezve publikáltatta azt az Athenaeum Kiadónál.²⁷

Schlieffennek a fent említett megállapítása átvezet a clausewitzi eszmerendszer két tényezőjének az első világháború időszakában való érvényesüléséhez. Az egyik a politikai és a katonai szféra viszonya, a másik pedig a háború kettős jellege. Ahogyan láttuk, Clausewitz felfogásában a politika és a hadügy (a politikus és a katoná) nagyon szoros kapcsolatban áll egymással, és e kapcsolaton belül meghatározó szerepe a politikának van. A Vom Kriege utolsó tematikai egységében – *A haditerv* című nyolcadik könyvben – részletesen foglalkozik a politikai és a háborús érdekek közötti viszonnal, és egyebek között ezt írja: „...Feltételezzük, hogy a politika egyesíti magában és kiegyenlíti a belső államigazgatás érdekeit, beleértve az emberiségét is, és a filozófiai értelem által megfogalmazható minden más érdeket. Hiszen a politika önmagában véve semmi, hanem mindezen érdekeknek pusztán képviselője más államokkal szemben. Az most nem tartozik ide, hogy lehet téves irányú vagy hogy szolgálhatja a becsvágyat, a magánérdeket és a kormányon levők hiúságát. A hadművészet ugyanis sosem lehet a politika tanítómestere, és a politikát csak az egész társadalom valamennyi érdeke képviselőjének tekinthetjük. ...A politikai szempont alárendelése a katonainak esztelenség volna, mert a politika hozza létre a háborút. A politika az értelem, a háború azonban pusztán eszköz, nem pedig fordítva. Tehát csakis a katonai szempontot rendelhetjük alá a politikainak...”²⁸

A Clausewitz által feltételezett és leírt politikai primátus gondolata azonban – és ebben feltehetően a Vom Kriege szövegének töredékessége is szerepet játszhatott – már a 19. század második felében jelentősen csorbult. Az 1866. évi – a Habsburg-birodalom elleni – győztes porosz hadjáratot követően az egységes német állam megteremtésében jelentős szerepet játszó vezérkari főnök, az idősebbik Moltke²⁹ tábornok levonva a tapasztalatokat, egyre inkább arra az álláspontra helyezkedett, hogy a háborúban nem pusztán a politikai cél, hanem maga a feltétlenül szükséges eszköz határozza meg a katonai célt. Az ő felfogásában: a háborúban a politika ugyan meghatározza a katonai célt, de csak egy bizonyos fokig, és ezt a katonai képességek jelölik ki.³⁰ Itt nem történt más, mint hogy a katonai szakma hivatalosan elismerte ugyan a politikai szféra elsődlegességét, de közben egyre inkább bezárkózott hivatásának sáncai mögé, és a háború vezetését annyira pusztán technikai kérdésnek tekintette, hogy ezzel ugyanakkor erősen el is távolodott a politikától. Ez nyilván deformálta az ideálisnak tekinthető állapotot.

Ráadásul a Vom Kriegeben – némileg kiragadva a szövegek környezetéből – találhatóunk olyan bekezdést is, amely egyértelműen a politikára hárítja a felelősséget a hadügyhöz fűződő kapcsolat romlásáért. Erről Clausewitz így ír: „...*A háborúhoz szükséges alapvető terveket nem készíthetjük el a politikai viszonyokra való tekintet nélkül, és tulajdonképpen félrebeszélünk, ha azt hajtogatjuk, hogy a politikának a háború vezetésére káros hatása van. Ne ezt a hatást, hanem magát a politikát hibáztassuk! Ha a politika helyes, azaz nem véti el célját, akkor csak előnyös hatással lehet a háborúra, ahol pedig ez a hatás eltávolodik a céltől, ott a fonák politikában keressük ennek magyarázatát...*”³¹

Ez az a pont, amelytől kezdve a kor katonája minden felelősséget a politikusokra háríthatott, miközben ő maga egyre jobban és egyre tudatosabban távol tartotta magát a politikától, de a politika eszközeként a katonai céllal akarta meghatározni a háború célját is. Ilyenkor a politika és az eszköze közötti viszony megbomlik, és magától értetődően a katonák és a politikusok másnak látják a háború célját. A katonai eszköz és a külpolitika nem fedik egymást, mint ahogyan az Conrad, a Monarchia vezérkari főnökségének idején is történt. A két világháború közötti időszak magyar katonai szakírója, Julier Ferenc már a múlt század harmincas éveiben rámutatott: Conrad előbbre látott, mint a diplomáciai testület, és ebből támadtak az állandó belső konfliktusok.³² Valójában az állam politikai és katonai vezetése teljesen elvált egymástól. Az Osztrák-Magyar Monarchiában mindenképpen, és úgy véljük Európa többi államában is ez volt a társadalmi képlet,³³ és ez vezetett Tisza István, valamint Conrad ellentétéhez is.³⁴ A Conrad-kérdéskört nemrég exponáló Pollmann Ferenc mutatott rá arra rövid írásában, hogy Conrad – feltehetően a politika és a háború azonosságáról, azonos jellegéről szóló szövegrészei alapján – alaposan kifordíthatta a clausewitz-i tételeket, amennyiben nála a politika szerepe a háború sikeres előkészítésére szorítkozik.³⁵

Pollmann Ferenc a legújabb szakirodalom, valamint Conrad memoárja alapján dolgozott – az utóbbiból német nyelven idéz is a Monarchia vezérkari főnöke gondolkodására jellemző mondatokat –, ám a Vom Kriege textusához láthatóan nem nyúlt hozzá. Így nyilván nem vethette fel Clausewitznek a hadművészet és a politika egybeeshetőségére vonatkozó szövegrészét, ezért az amúgy kellően alátámasztottnak tűnő megállapításait, némi fenntartással célszerű kezelnünk. Miután az általa citált szövegrészben a vezérkari főnök az Osztrák-Magyar Monarchia fenyegetettségéből és korlátozott katonai eszközeiből indul ki, így – a jövőbeli kutatásoknak – érdemes lenne egyszer megvizsgálnia azt is, hogy a Conrad által képviselt birodalom állapota mennyiben torzította a gyakorlatban a Clausewitz-féle elméletet hivatalosan elismerő tábornok nézetrendszerét.

Az első világháború kimenetelében a clausewitz-i hadelméletnek – egyebek mellett – másik fontos hatást gyakorló tényezője a háború (a hadviselés) kettős jellegéről szóló tézise. Miután tanulmányunk kereteit meghaladja a többi, hadművészeti jellegű állításának vizsgálata, így csak a kifárasztó és a megsemmisítő háborúról vallott nézeteit vizsgáljuk. Ennek során az eseménytörténetet – bármilyen csábító is – igyekszünk kevésbé részletezni.³⁶ Clausewitz a Vom Kriege lapjain a háború több fajtájáról, típusáról beszél, s hogy ezek közül melyik jelent pusztán rokon értelmű kifejezést, és melyik a társadalmak közötti, erőszak útján történő akaratérvényesítés valamely konkrét típusát, az olyan mély filológiai és szemantikai feltárást igényelne, amelyre – a napjainkra szinte tengernyivé váló – Clausewitz-szakirodalomban nem találtunk, másként fogalmazva, amelynek eddig nyomát sem láttuk. Az általunk az eddigi legjelentősebbnek tartott Clausewitz-szintézis tárgymutatója közel hatvan, a háborúk valamely fajtájára, vagy annak egy-egy jellemzője leírására szolgáló kifejezést említi.³⁷ Ezeknek legnagyobb részét maga Clausewitz használja a Vom Kriegeben, míg töredékük – ilyen például a totális háború terminus technicus – a műből történő levezetéssel keletkezett. A Clausewitz által használt háború-fogalmakból íme néhány: abszolút háború, kettős jellegű háború, ideális háború, felszabadító háború, forradalmi háború, népi háború, valódi háború. Az elméleti, mintegy filozófiai alapként alkalmazott abszolút háború mellett számunkra e helyen a valóságos háború kategóriája lesz fontos.

Jóllehet gyakorlatilag ahány Clausewitz-kutató van, annyi felfogás létezik az abszolút és a valóságos háború kategóriáival, valamint az utóbbi clausewitz-i fajtáival kapcsolatban, az azonban úgy tűnik, a többség által elfogadott tény, hogy a valódi háborúnak két fajtája létezik a Vom Kriegeben: a korlátozott célú és a megsemmisítő háború.³⁸ Az előbbit – éppen Clausewitz nyomán – a 19. század második fele és a 20. század hadtudományá gyakorta a kifárasztó háború (hadviselés) kategóriájaként is számon tartja.³⁹

Clausewitz a Vom Kriege bevezető szövegében már szövegezte a kettős jellegéről, amikor ezt írja: „...A háború e kettős jellege egyrészt abból a célból származik, hogy

az ellenfelet legyőzzük – tehát hogy politikailag megsemmisítsük, vagy pusztán védekezésre képtelenné tegyük, és a nekünk megfelelő béke megkötésére kényszerítsük –, másfelől pedig mindössze abból hogy birodalmának határain egyes területeket elfoglaljunk – tehát hogy ezeket a területeket megtartsuk, vagy békekötésnél hasznos üttőkártyaként játsszuk ki...⁴⁰ Clausewitz – véleményünk szerint – a kifárasztás (korlátolt cél) és a megsemmisítés közötti különbséget legmarkánsabb formában a *Vom Kriege Cél és eszköz a háborúban* című fejezetében határozza meg. Az első világháború tekintetében – leginkább a kor katonáinak szakmai gondolkodása miatt – nagyon fontos néhány mondatról van szó. Az első kiemelendő meghatározása: „...A haderőt meg kell semmisítenünk, azaz olyan helyzetbe kell juttatnunk, hogy a harcot ne tudja folytatni többé. Itt rögzítenünk kell, hogy a továbbiakban »az ellenes haderő megsemmisítése« kifejezés alatt kizárólag ezt értjük...⁴¹

E fogalomhoz hozzátartozik az ellenség országa egészének elfoglalása és ellenálló akaratának a megtörése is. Az itt említett három elem együttesen alkotja az „elvonat háború” (abstrakter Krieg), vagy az abszolút háború egységes egészét, amelyről Clausewitz azt mondja: a valóságban e három tényező egy időben történő érvényesítése nem szükséges. A háborúk e nélkül érnek véget.

A másik fontos meghatározás a kifárasztó hadviselésre vonatkozik. Ennek lényege a „károkozás”, amely „kifárasztáshoz” vezet. Az utóbbi kifejezést – mondja Clausewitz – „...nem csupán azért választjuk, hogy tárgyunkat egy szóval jelölhesük, hanem mert a dolog lényegét egészében kifejezi, és nem annyira képletes, mint amilyennek első pillantásra látszik. A harc során történő kifárasztás fogalmában benne rejlik a fizikai erőknél és az akaratnak a cselekmény időtartama alatti fokozatos kimerítése...⁴² Ezzel az utóbbi módszerrel is lehet politikai akaratot érvényesíteni. Ugyanakkor szólunk kell egy harmadik elemről is, amelyet Clausewitz a *Vom Kriege* végleges átdolgozásához választott utolsó tematikai egységben említ. Itt azt mondja, hogy figyelembe kell venni az egymással szemben álló államok „uralkodó viszonyait”, mert „...Belőlük alakul ki egy bizonyos súlypont, az erőnek és a mozgásnak valamiféle központja, amelytől minden függ, és az ellenfélnek erre a súlypontjára kell teljes erővel csapást mérnie...⁴³ Majd ehhez hozzáteszi: „...Bármilyen legyen is azonban az ellenfél súlypontja, amely ellen tevékenységünknek irányulnia kell, haderejének legyőzése és szétzúzása lesz a legbiztosabb kezdet, és ez mindenkor lényeges tett marad...⁴⁴

A fentiekben leírtak az első világháború időszakában – a politika és a hadügy közötti kapcsolat torzulása miatt – sajátos módon jelentek meg. Amint láttuk, a kor katonai gondolkodásában a politika – még ha teljes egészében nem is, de – háttérbe szorítandó szférának számított a fegyveres küzdelem során. Ráadásul ez oly módon történt, hogy miközben a 19-20. század második felének tisztikara és tábornokai Clausewitz *Vom Kriege*jéből kiindulva egyfelől verbálisan magukénak vallották a politika primátusának gondolatát a háborúval (a hadüggyel) szemben, aközben maga a háborús politika vált egyre katonább jellegűvé. E folyamatnak

éppúgy kedveztek a háború megvívására készített úgynevezett hadműveleti tervek, mint a háború elhúzódása. A háború kezdetén mind az antant, mind pedig a központi hatalmak gyors kimenetelű fegyveres összecsapásban gondolkodnak.⁴⁵ Ugyanakkor a háborúnak volt egy másik, szintén a katonai oldal felé ható jellemzője: a politikai és a katonai célok közötti földrajzi ellentét.⁴⁶ Miközben az első világháború valójában a világ feletti hegemoniáért folyt, addig az abban küzdő hatalmak – az USA hadbelépéséig – Európában helyezkedtek el, a fő hadszínterek is e kontinensek voltak. Így a Nagy Háború megmaradt kontinentális méretűnek, és az abban résztvevő hatalmak egymással szembeni területi igényei is csekélyek voltak a küzdelem kezdeti időszakában. E tényezők együtt tovább növelték a katonai szakma „exkluzív” elkülönülését. 1914 őszén mind az államférfiak, mind a katonák megsemmisítő háborúra készültek, de nem annak „elvonat” formájában. A megsemmisítést a kor katonája a hadszíntéri győzelemben látta, esetleg az ellenség fővárosának és területe egy részének elfoglalásában. Amikor ez 1914 őszén egyik félnek sem sikerül, akkor a háború átváltozik kifárasztó hadviseléssé, amelybe a megsemmisítésre való törekvés rövid időszakai beékelődnek. Az előző esetben annyira gyors lefolyású háborúval számoltak, hogy az kelthette a hadműveletek, a hadművészet politikává való felemelkedésének látszatát. A gyors katonai siker eszméje – itt hetekben, hónapokban gondolkodtak csak – erősítette annak igazát, hogy minden, a politikától jövő kezdeményezés csak akadályozza a katonai, módszeres kivitelezés sikerét. Amikor pedig megmerevedtek a frontok, ez ismét a politika katonai jellegét erősítette.

Az első világháború – eltérően a másodiktól – nem egymást követő háborúk sorozatából állt, hanem valóban négy éven át tartó, nagy intenzitású, a felek teljes társadalmi és katonai potenciálját igénybevevő konfliktus volt. Olyan méretű és jellegű háborút vívtak főleg Európa nemzetei, amelyet a korábbi időszakokban soha. S miután e téren senkinek sem voltak tapasztalatai, mindkét fél a hadszíntereken akart győzni. Itt akarta használhatatlanná tenni az ellenség hadseregeit, megtörni akarátát, és az itt elért katonai siker révén akarta ellenfele egyes területeit birtokba venni.

Röviden fogalmazva a hadszíntereken akarta valóra váltani a clausewitz-i megsemmisítést. Ehhez viszont a társadalmak háttérországainak olyan méretű erőfeszítéseket kellett tenniük, hogy a hadban álló felek országai ebben a tekintetben a frontok mögöttes térségeivé váltak. A katonai erőfeszítéseknek további következménye lett, hogy a Clausewitz által leírt súlypont a hadszínterekre került: ez is pusztán katonai kérdés lett. Csak az összeomlást követően szembesültek igazán azzal mind a győztesek, mind a legyőzöttek, hogy a Nagy Háborúban a Clausewitz által leírt súlyponttá a társadalmak potenciálja vált. Erre pedig kevésbé tudatosan – a kor technikai színvonala miatt – csak a hadszíntereken folytatott kifárasztással lehetett csapást mérni.

4. Összegzés

Tanulmányunkban arra kerestünk választ, hogy Carl von Clausewitznek a 19. század elején született hadelméleti rendszere mennyiben érvényesülhetett a száz évvel későbbi első világháborúban. Amint láttuk, a porosz katonai gondolkodó nézetei nem pusztán tartalmuk miatt gyakoroltak közvetlenül hatást a Nagy Háborúra, hanem a társadalmi struktúrák fejlődéséből, bizonyos fokú torzulásából eredően is. A kor katonája teljes műveltségével, szakmai felkészültségével a Vom Kriege hatása alatt állt, ami azonban befejezetlensége és töredékessége miatt számos téves értelmezésre és ezeken át a belső társadalmi viszonyok deformálódásához vezetett. Elsősorban a háború és a politika viszonya, valamint a megsemmisítés és a kifárasztás helytelen megítélése vezetett oda, hogy a háborús politika a legfelső szintjén is egyre inkább katonai jellegűvé vált. Így önmagát erősítő, a militarizálódás irányába ható, az egész európai kontinensre kiterjedő folyamat jött létre. A háborút végül a győztesek csak katonailag tudták megnyerni, a sikeres, a kibontakozást jelentő békét el kellett veszíteniük. Így természetesen nem válhattak valóra Clausewitznek a háború céljáról írt szavai: „...a békével a célt elértnek, a háború ügyét mindig befejezettnak kell tekintenünk...”⁴⁷

JEGYZETEK

1. Clausewitz Vom Kriege című műve magyarul A háborúról címmel jelent meg, először 1892-1894-ben a Ludovika Akadémia Közlönye című hadtudományi folyóirat fűzetmellékleteiként. Tanulmányunkhoz – a különböző szövegváltozatok, valamint a fordítói értelmezések miatt – az alábbi kiadásokat használtuk. A német nyelvű változatok közül: Clausewitz, Carl von (1915): Vom Kriege [2. bővített kiadás]. Behr's Verlag. Berlin-Leipzig.; Uő. (1952): Vom Kriege [Sechzehnte Auflage]. Dümmlers Verlag. Bonn. A magyar nyelvű kiadások közül a két modern fordítást alkalmaztuk: Clausewitz, Carl von (1961-1962): A háborúról I-II. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest., Uő. (2013): A háborúról. Zrínyi Kiadó. Budapest.
2. Clausewitz újbóli felfedezését jól tükrözik a Korridor kutatócsoport által a háború modern értelmezéséről írott tanulmányok. Ezeket kötetbe rendezve lásd: Gombár Csaba-Volosin Hédi (szerk.) (2004): Képtelen háború. Korridor Politikai Kutatások Központja – Helikon Kiadó. Budapest.
3. Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 110-112. old.
4. Dolgozatunknak nem feladata a két világháború közötti magyar nyelvű katonai szakirodalomnak – a Nagy Háború tapasztalataira fókuszáló – ismertetése, így csak erre vonatkozóan az alábbi – személyes szakmai megítélésünk szerint – néhány fontosabb

- tanulmányt emeljük ki: Mayer-Csejkovits Károly (1927): A Nagy Háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1927/2. szám. 152-187. old., Csetey Károly (1932): Az állam és hadvezetés kölcsönhatásai. *Magyar Katonai Szemle*. 1932/3. szám. 1-18. old., Bor Jenő (1934): Hadvezetés a külső vonalon. *Magyar Katonai Szemle*. 1934/2. szám. 1-24. old., Julier Ferenc (1934): A háború új alakja. *Magyar Szemle*. 1934/3. szám. 59-70. old., Lukács Béla (1940): Hadászati megsemmisítés problémája Cannae, Clausewitz és Schlieffen nyomán. *Magyar Katonai Szemle*. 1940/8. szám. 319-334. old., Vörös Gyula (1941): Schlieffen terve és az 1940. évi német terv. *Magyar Katonai Szemle*. 1941/7. szám. 1-12. old.
5. Rosinski, Herbert (1935): Die Entwicklung von Clausewitz' Werk „Vom Kriege” im Lichte seiner „Vorreden” und „Nachrichten”. *Historische Zeitschrift*. 1935/2. szám. 278. old.
 6. Az egyes korszakok Clausewitz-képéről, annak változásáról máig alapmű: Hahlweg, Werner (1952): Das Clausewitzbild einst und jetzt. In: Clausewitz, Carl von: *Vom Kriege*. Dümmers Verlag, Bonn, 1-70. old. A két világháború közötti, magyarországi Clausewitz-kép jó összefoglalása: Hardy Kálmán (1932): Clausewitz. *Magyar Szemle*. 1932/1. szám. 56-60. old. Az 1945 utáni Magyarországon máig uralkodó Clausewitz-megítélést egykori neves hadtörténészünk, Perjés Géza két kötete határozza meg. Perjés Géza (1983): *Clausewitz*. Magvető Könyvkiadó, Budapest., Uő. (1988): *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
 7. Clausewitznek az *Über den Zustand der Theorie der Kriegskunst* című rövid írását közli: Förster, Gerhard-Schmidt, Dorothea (szerk.) (1980): Carl von Clausewitz: *Ausgewählte militärische Schriften*. Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin. 131-139. old.
 8. Delbrück, Hans (2003): *Geschichte der Kriegskunst IV. Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon*. Nikol Verlag, Hamburg. 500-600. old. E katonai, hadügyi, főleg hadművészeti változásokról magyar nyelven jó összefoglalást nyújt Rázsó Gyula alaptanulmánya – Bevezetés címmel – a Gottreich László, Honfi József, Rázsó Gyula és Windisch Aladárné szerkesztésében 1974-ben a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában megjelent, *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai* című kresztomátia, a 67-92. oldalon.
 9. Rázsó Gyula (1974): id. m. 89-90. old.
 10. A hadművelet terminus technicusának szakmai tartalmát, vagyis azt a rendszert amely alapján ma is működik a fegyveres küzdelem Clausewitz az alábbiak szerint adja meg: *„...A háborúban a harc nem az egyének egymás elleni küzdelme, hanem egy többszörösen is felosztott egész. Ebben a nagy egészben kétféle egységet különböztetünk meg: egyiket az alany, másikat a tárgy alapján határozzuk meg. A hadseregben bizonyos számú harcos mindig újabb egységeket alkot, amely egy nagyobb kötelék tagja. Tehát mindegyik ilyen tag harca egy többé-kevésbé kiemelkedő harctevékenységi egységet képez. Továbbá a harc célja, tehát tárgya is e harc egységét képezi. A különböző harctevékenységi egységből épül fel az ütközet.*

Ha a harc fogalmának alapjának haderő teljes alkalmazása képezi, akkor a haderő felhasználása általában nem más, mint bizonyos számú ütközet és azok rendjének megállapítása...” Clausewitz, Carl von (2013): 64. old.

- A hadműveleti elem osztrák-magyar vonatkozásáról lásd: Rauchensteiner, Manfred (1974): Zum „operativen Denken” in Österreich 1814-1914 I-V. Österreichische Militärische Zeitschrift. 1974/2. szám. 121-127. old., 1974/3. szám. 207-211. old., 1974/4. szám. 285-291. old., 1974/5. szám. 379-384. old., 1974/6. szám. 473-478. old.
11. Az itt ismertetett hadművészet-történeti folyamatról – még ha katonai terminológiájában teljesen nem is pontos, de – alapos áttekintést nyújt Bencze László (2009): Az állóháború harcászati és hadászati előzményei. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
 12. Hahlweg, Werner (1974): Krieg – Kriegskunst – Kriegstheorie. In: Gersdorff, Ursula von (szerk.): Geschichte und Militärgeschichte, Wege der Forschung. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main. 318-327. old.
 13. A nagyon terjedelmes Clausewitz-szakirodalomból az alábbi három – megítélésünk szerint – jól használható modern feldolgozásra támaszkodtunk. Aron, Raymond (1980): Clausewitz, Den Krieg denken, Verlag Ullstein-Propyläen Verlag, Frankfurt am Main-Berlin-Wien., Schramm, Wilhelm von (1981): Clausewitz, Leben und Werk. Bechtle Verlag, Esslingen am Neckar., Schössler, Dietmar (1991): Carl von Clausewitz. Rowohlt Taschenbuck Verlag, Hamburg.
 14. A Vom Kriege külföldi hatásáról lásd Aron, Raymond (1980): id. m. 337-454. old., Kleyser, Ulrich C. (2014): Frankreich und Clausewitz: Perception und Rezeption – ein Überblick. Österreichische Militärische Zeitschrift. 2014/5. szám. 564-571. old., Rid, Thomas (2004): Vom künftigen Kriege, Zur Clausewitz-Rezeption der amerikanischen Streitkräfte. Österreichische Militärische Zeitschrift. 2004/2. szám. 181-186. old.
 15. A filozófiai értelmezés szerinti kultúr- és tudománytörténeti folyamatról alapos, pontos összefoglalást ad Wilhelm Janssen (1982) Krieg című terjedelmes – mintegy fél száz oldalas – szócikke. In: Brunner, Otto – Conze, Werner-Koselleck, Reinhart (szerk.): Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Ernst Klett Verlag, Stuttgart. Band 3. 567-615. old., Ezen belül a Clausewitzre és korára vonatkozó szövegrész megtalálható az 596-600. old.
 16. A pontos fogalmazás szerint – Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 39. old. „...A háború tehát az erőszak alkalmazása, aminek célja, hogy az ellenfelet saját akaratumk teljesítésére kényszerítsük...”
 17. A Vom Kriege kiadásaiban a szerzői előszó előtt szereplő, az Értesítés című rövid bevezetőben fogalmazza meg először: „...a gyakorlat szempontjából ugyancsak szűk-székes szempontot is rögzítenünk kell, hogy a háború nem más, mint az állampolitika más eszközökkel való folytatása. Ha mindenütt fenntartjuk, ez a szempont egységessé teszi a szemléletet, és minden könnyebben kibogozhatóvá válik...” Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 31. old.

18. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 668-669. old.
19. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 667. old.
20. Uo.
21. Uo.
22. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 670. old.
23. Az eredeti német szöveg szerint: „...Mit einen Wort, die Kriegskunst auf ihrem höchsten Standpunkte wird zur Politik...” Clausewitz, Carl von (1915): id. m. 644. old.
24. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 669-670. old.
25. A korszak németországi nyomtatott kiadványait összegző Deutsche Bücherverzeichnis, Eine Zusammenstellung der im deutschen Buchhandel erschienen Bücher, Zeitschriften und Landkarten – Verlag des Börsenvereins der Deutschen Buchhändler zu Leipzig, 1922 – negyedik kötete 467. oldalán közölt adatsor szerint a Nagy Háború folyamán a Vom Kriege a Birodalomban négy kiadást és utánnomást élt meg.
26. Clausewitz, Carl von (1915): id. m. XXI. old.
27. Clausewitz, Carl von (1917): A háborúról. Athenaeum, Budapest. Hazay Samu tábornok (1851-1942) 1910.I.17. és 1917.II.19. között volt magyar honvédelmi miniszter. Ezt követően a háború végéig az osztrák-magyar fegyveres erők pótlásügyi főnöki tisztségét töltötte be Bécsben. Bölöny József (1987): Magyarország kormányai 1848-1987. Akadémiai Kiadó, Budapest. 301. old., Balla Tibor (2010): A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai, Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornagyok. Argumentum Kiadó, Budapest. 153-155. old.
28. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 669. old.
29. Az egyetemes hadtörténetírás két Moltke nevű, az első világháborúval szoros kapcsolatban álló német vezérkari főnököt tart számon. Az idősebb Helmuth Moltke (1800-1891) 1857-1871 között volt porosz (német) szárazföldi vezérkari főnök, és mint ilyen jelentős szerepet játszott a német állam egyesítésében. A fiatalabb Helmuth Moltke (1848-1916) 1906 és 1914 között töltötte be ezt a posztot. Ő az első világháború közvetlen előkészítésében és a legelső hadműveletek vezetésében volt fontos szereplő. Életrajzi adataikat lásd: Aretin, Karl Ottmar von (1997): Neue deutsche Biographie Band 18. Duncker&Humblott, Berlin. 13-17. old.
30. Kessel, Eberhard (1957): Moltke. Koehler Verlag, Stuttgart. 508. old.
31. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 670. old
32. Julier Ferenc (1931): Conrad tábornagy. Magyar Szemle. 1931/1. szám. 102-112. old. Conrad – teljes nevén Franz Xaver Josef Conrad von Hötzendorf – politikai és katonai szerepéről, kül- és katonapolitikai szerepéről lásd: Urbanski, August von Ostrymiec (1939): Conrad von Hötzendorf, Soldat und Mensch. Ulrich Moseres Verlag, Graz-Leipzig-Wien., Pantenius, von Hans Jürgen (1984): Der Angriffsgedanke gegen Italien bei Conrad von Hötzendorf, Ein Beitrag zur Koalitionskriegsführung im Ersten Weltkrieg I-II. Böhlau Verlag, Köln-Wien., Hoyer, Helmut (1972): Kaiser Karl I. und Feldmarschall Conrad von Hotzendorf, Ein Beitrag zur Militärpolitik Kaiser Karls. Verlag Notring, Wien.

33. A kérdéskört a két világháború között exponáló katonai szakíróknak – Csetey Károly (1932): id. m. 2-3. old. – e jelenséget sajátos okokra vezeti vissza: „...*A vezetés eme szétágazásának kútforrásai elsősorban a nevelésben kell keresnünk. A régi jó béke-időkben általános volt az a hit, hogy abban a pillanatban, mihelyt az ágyuk megszólalnak, elhallgat a politika és csak a katonaságot illeti meg a szó. És mivel a katonaság a politikától különben is el volt tiltva és e téren fogalmilag többnyire az állam- és pártpolitikát egy kalap alá vette, politikailag teljesen iskolázatlan maradt; vezetői viszont a hadvezetés teendőit oly exkluzív katonai kérdésként kezelték, hogy annak titkaiba az államférfiak nem mélyedhettek el...*”
34. Julier Ferenc (1932): Gróf Tisza István befolyása a világháborús hadvezetésre. Magyar Szemle. 1932/3. szám. 220-230. old.
35. Pollmann Ferenc (2005): Conrad, Clausewitz és a háború. In: Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága, Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Argumentum Kiadó, Budapest. 541-543. old
36. Az első világháború eseménytörténetére – Clausewitz vonatkozásában sajátos összefoglalást ad – elsősorban a háború kezdeti időszakában –: Leinveber, Adolf (szerk.) (1926): Mit Clausewitz durch Rätsel und Fragen, Irrungen und Wurrungen des Weltkrieges. Behrs Verlag-Friedrich Feddersen. Berlin-Leipzig. Az első világháború eseménytörténetére vonatkozóan a legújabb szakirodalomból lásd: Münkler, Herfried (2013): Der Grosse Krieg, Die Welt 1914 bis 1918. Rowohlt Verlag. Berlin. Az egyéb eseménytörténeti feldolgozások közül az alábbiakra hivatkoztunk: Julier Ferenc (1933): 1914-1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság, Budapest., Rakolcai László (1937): A világháború sorsdöntő órái. Magyar Katonai Szemle. 1937/12. szám. 6-21. old., Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat, Budapest., Keegan, John (2014): Az első világháború. Akadémiai Kiadó, Budapest.
37. Aron, Raymond (1980): id. m. 774-775. old.
38. Kessel, Eberhard (1987): Die doppelte Art des Krieges. In: Uő: Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit: ausgewählte Aufsätze. Duncker Humblot, Berlin. 157-174. old.
39. Tanulmányunkban nem vállalkozhatunk a háború clausewitzi tipizálásának feltárására, így e helyen elfogadjuk az eddig egyetlen magyar Clausewitz-kutató szakmai véleményét, és ebből indulunk ki, amely szerint a porosz teoretikus „...*már fiatalkori írásaiban is csak a valóságos háborúról beszél és annak két formájáról a korlátolt célú és a megsemmisítő háborúról...*” Perjés Géza (1988). id. m. 55. old.
40. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 31. old.
41. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 57. old.
42. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 61. old.
43. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 656. old.
44. Uo.

45. A Nagy Háború kitörésekor uralkodó hadműveleti gondolkodást és katonai stratégiai tervekkel lásd: Julier Ferenc (1933): 1914-1918...7-27. old. és Galántai József (1980): id. m. 149-175. old.
46. A politikai célok összefoglalásáról és a háború alatti változásáról jó összefoglalást ad Németh István (2014): Nagyhatalmi hadicélok az I. világháborúban. In: Uő. (szerk.): Az első világháború 1914-1918, Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, s. l. 19-37. old., A földrajzi ellentét ismertetését lásd: Nagy Miklós Mihály (2014): id. m. 63-79. old.
47. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 58. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aron, Raymond (1980): Clausewitz, Den Krieg denken, Verlag Ullstein-Propyläen Verlag, Frankfurt am Main-Berlin-Wien.
- Bencze László (2009): Az állóháború harcászati és hadászati előzményei. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
- Bor Jenő: Hadvezetés a külső vonalon. Magyar Katonai Szemle. 1934/2. szám. 1-24. old.
- Brunner, Otto-Conze, Werner-Koselleck, Reinhart (szerk.) (1972-1997): Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland 1-9. Ernst Klett Verlag, Stuttgart.
- Clausewitz, Carl von (1915): Vom Kriege [2. vermehrte Auflage]. Behr's Verlag, Berlin-Leipzig.
- Clausewitz, Carl von (1917): A háborúról. Athaneum, Budapest.
- Clausewitz, Carl von (1952): Vom Kriege [Sechszehnte Auflage]. Dümmlers Verlag, Bonn.
- Clausewitz, Carl von (1961-1962): A háborúról. I-II. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- Clausewitz, Carl von (2013): A háborúról. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Csetey Károly (1932): Az állam és hadvezetés kölcsönhatásai. Magyar Katonai Szemle. 1932/3. szám. 1-18. old.
- Delbrück, Hans (2003): Geschichte der Kriegskunst I-IV. Nikol Verlag, Hamburg.
- Förster, Gerhard-Schmidt, Dorothea (szerk.) (1980): Carl von Clausewitz: Ausgewählte militärische Schriften. Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin.
- Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat, Budapest.
- Gombár Csaba (szerk.) (2004): Képtelen háború. Korridor Politikai Kutatások Központja – Helikon Kiadó. Budapest.
- Hahlweg, Werner (1952): Das Clausewitzbild einst und jetzt. In: Clausewitz, Carl von: Vom Kriege. Dümmlers Verlag, Bonn, 1-70. old.
- Hahlweg, Werner (1974): Krieg – Kriegskunst – Kriegstheorie. In: Gersdorff, Ursula von (szerk.): Geschichte und Militärgeschichte, Wege der Forschung. Bernard & Graefte Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main.

- Hardy Kálmán (1932): Clausewitz 1780-1831. Magyar Szemle. 1932/1. szám. 56-60. old.
- Hoyer, Helmut (1972): Kaiser Karl I. und Feldmarschall Conrad von Hötzendorf, Ein Beitrag zur Militärpolitik Kaiser Karls. Verlag Notring, Wien.
- Julier Ferenc (1931): Conrad tábornagy. Magyar Szemle. 1931/1. szám. 102-112. old.
- Julier Ferenc (1932): Gróf Tisza István befolyása a világháborús hadvezetésre. Magyar Szemle. 1932/3. szám. 220-230. old.
- Julier Ferenc (1933): 1914-1918, A világháboru magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Julier Ferenc (1934): A háború új alakja. Magyar Szemle. 1934/3. szám. 59-70. old.
- Keegan, John (2014): Az első világháború. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kessel, Eberhard (1957): Moltke. K. F. Koehler Verlag, Stuttgart.
- Kessel, Eberhard (1987): Die doppelte Art des Krieges. In: Uő: Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit: ausgewählte Aufsätze. Duncker Humblot, Berlin. 157-174. old.
- Kleyser, Ulrich C. (2014): Frankreich und Clausewitz: Perzeption und Rezeption – ein Überblick. Österreichische Militärische Zeitschrift. 2014/5. szám. 564-571. old.
- Leinveber, Adolf (szerk.) (1926): Mit Clausewitz durch Rätsel und Fragen, Irrungen und Wirrungen des Weltkrieges. Behrs Verlag – Friedrich Feddersen. Berlin-Leipzig.
- Lukács Béla (1940): Hadászati megsemmisítés problémája Cannae, Clausewitz és Schlieffen nyomán. Magyar Katonai Szemle. 1940/8. szám. 319-334. old.
- Mayer-Csejkovits Károly (1927): A Nagy Háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152-187. old.
- Münkler, Herfried (2013): Der Grosse Krieg, Die Welt 1914 bis 1918. Rowohlt Verlag. Berlin.
- Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Németh István (szerk.) (2014): Az első világháború 1914-1918, Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, s. l.
- Pantenius, Hans Jürgen von (1984): Der Angriffsgedanke gegen Italien bei Conrad von Hötzendorf, Ein Beitrag zur Koalitionskriegsführung im Ersten Weltkrieg I-II. Böhlau Verlag, Köln-Wien.
- Perjés Géza (1983): Clausewitz. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Perjés Géza (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- Pollmann Ferenc (2005): Conrad, Clausewitz és a háború. In: Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága, Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Argumentum Kiadó, Budapest. 539-544. old.
- Rauchensteiner, Manfred (1974): Zum „operativen Denken“ in Österreich 1814-1914 I-V. Österreichische Militärische Zeitschrift. 1974/2. szám. 121-127. old., 1974/3. szám. 207-211. old., 1974/4. szám. 285-291. old., 1974/5. szám. 379-384. old., 1974/6. szám. 473-478. old.

- Rakolcai László (1937): A világháború sorsdöntő órái. Magyar Katonai Szemle. 1937/12. szám. 6-21. old.
- Rid, Thomas (2004): Vom künftigen Kriege, Zur Clausewitz-Rezeption der amerikanischen Streitkräfte. Österreichische Militärische Zeitschrift. 2004/2. szám. 181-186. old.
- Rosinski, Herbert: Die Entwicklung von Clausewitz' Werk „Vom Kriege“ im Lichte seiner „Vorreden“ und „Nachrichten“. Historische Zeitschrift 1935/2. szám. 278-293. old.
- Schössler, Dietmar (1991): Carl von Clausewitz. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg.
- Schramm, Wilhelm von (1981): Clausewitz, Leben und Werk. Bechtle Verlag, Esslingen am Neckar.
- Urbanski, August von Ostrymiecz (1939): Conrad von Hötzendorf, Soldat und Mensch. Ulrich Moseres Verlag, Graz-Leipzig-Wien.
- Vörös Gyula (1941): Schlieffen terve és az 1940. évi német terv. Magyar Katonai Szemle. 1941/7. szám. 1-12. old.